

Educational impacts and outcomes of cyberspace in the realization of new Islamic civilization

Ali Zaroodi*

MohammadReza Borzooei

Received: 2020/04/12

Accepted: 2020/07/08

Abstract

The main actor in the creation of a new Islamic civilization is "man" and what happens from zero to one hundred in civilization is for man and in order to create the conditions for his growth and excellence. On the other hand, today, cyberspace has entered most areas of human life as a meaningful and effective space on human lifestyle. From an educational perspective and with the focus on "human upbringing"; We can classify the transcendent process of the realization of the "new Islamic civilization" into three stages: "human building", "society building" and "ummah building". Then, identify the "positive" or "negative" or "dual" educational effects of cyberspace on these three stages. The article, with documentary and descriptive-analytical methods, seeks to answer the following questions: What are the educational impacts and outcomes of cyberspace in the realization of the new Islamic civilization and how can it be identified? For this, in the findings section, first a matrix is proposed to identify the impacts and outcomes of cyberspace in the realization of modern Islamic civilization and then based on the proposed matrix, eight positive educational impacts and outcomes, nine negative and four dual impacts and outcomes has been identified.

Keywords: New Islamic civilization, Cyberspace, Educational outcomes, human building, society building, ummah building, civilization building.

---

*PhD Student in Culture and Communication, Imam Sadegh University, Tehran, Islamic Republic of Iran (Corresponding Author).

zaroodi@isu.ac.ir

 0000-0002-1571-1804

**Assistant Professor, Islamic Education and Culture and Communication, Imam Sadegh (as) University of Tehran, Islamic Republic of Iran.

borzooei@isu.ac.ir

تأثیرات و پیامدهای تربیتی فضای مجازی در تحقق تمدن نوین اسلامی

تاریخ دریافت: ۱۳۹۹/۰۱/۲۴

تاریخ پذیرش: ۱۳۹۹/۰۵/۱۸

علی زرودی*

دکتر محمدرضا برزویی**

چکیده

کنشگر اصلی ایجاد تمدن نوین اسلامی، «انسان» است و آنچه که از صفر تا صد در تمدن‌سازی اتفاق می‌افتد، برای انسان و در جهت ایجاد بسترهای رشد و تعالی اوست. از طرفی امروزه فضای مجازی به عنوان فضایی معنابخش و مؤثر بر سبک زندگی انسان، در اغلب عرصه‌های فیزیکی حیات انسانی ورود کرده است. از منظر تربیتی و با محوریت «پرورش انسان»؛ می‌توانیم فرایند تعالی‌بخش تحقق «تمدن نوین اسلامی» را شامل سه مرحله‌ی «انسان‌سازی»، «اجتماع‌سازی» و «امت‌سازی» تعریف کنیم. سپس، تأثیرات تربیتی «مثبت» یا «منفی» و یا «دوگانه» فضای مجازی را بر این سه مرحله، احصاء کنیم. مع الوصف مقاله حاضر، از نوع اکتشافی بوده و با رویکرد کیفی و روش توصیفی-تحلیلی، به دنبال پاسخ به این سؤالات است که؛ تأثیرات و پیامدهای تربیتی فضای مجازی در تحقق تمدن نوین اسلامی چیست و چگونه قابل شناسایی است؟ بدین منظور، در قسمت یافته‌ها، ابتدا مدلی برای شناسایی تأثیرات و پیامدهای فضای مجازی در تحقق تمدن نوین اسلامی پیشنهاد شده است و سپس مبتنی بر مدل پیشنهادی، هشت تأثیر و پیامد مثبت تربیتی، نُه تأثیر و پیامد منفی تربیتی و چهار تأثیر و پیامد دوگانه تربیتی شناسایی شده است.

واژگان کلیدی: تمدن نوین اسلامی، فضای مجازی، پیامدهای تربیتی، انسان‌سازی، اجتماع‌سازی، امت‌سازی، تمدن‌سازی.

* دانشجوی دکتری فرهنگ و ارتباطات دانشگاه امام صادق علیه‌السلام تهران، (نویسنده مسئول).

zaroodi@isu.ac.ir

 0000-0002-1571-1804

** استادیار و عضو هیئت علمی دانشکده معارف اسلامی و فرهنگ و ارتباطات دانشگاه امام صادق علیه‌السلام تهران.

** (مقاله منتخب پنجمین همایش تمدن نوین اسلامی) *

borzooei@isu.ac.ir

مقدمه

«اسلام» فی نفسه یک «تمدن» نیست؛ بلکه تمدن یک پدیده انسانی است. اسلام اگرچه در ذات خود قابلیت تمدن‌سازی دارد، اما خود تمدن نمی‌سازد، بلکه این انسان‌ها هستند که با کار و تلاش پی‌گیر و به کمک دستورات اسلام تمدن می‌سازند. در واقع کنش‌گر اصلی در تمامی ابعاد تمدن‌سازی، انسان است؛ و آنچه که از صفر تا صد در تمدن‌سازی اتفاق می‌افتد، برای انسان و در جهت ایجاد بسترهای رشد و تعالی انسان است.

فضای مجازی، امروز فراتر از یک رسانه یا فناوری است. فضای مجازی، در حال ورود در همه عرصه‌های فیزیکی زندگی انسانی است. اغلب فعالیت‌های روزمره انسانی، با فضای مجازی گره خورده است. امروزه فضای مجازی، به یک فضای زیستن تبدیل شده است. بسیاری از معانی‌ای که انسان می‌سازد، در بستر این فضا ساخته می‌شوند و این فضا، نقش برجسته‌ای در تنظیم سبک زندگی انسان دارد.

فضای مجازی علاوه بر تأثیرات بنیادین در معنابخشی و معناسازی و همچنین سبک زندگی انسان، در حوزه‌های مهم مختلفی همچون سیاست، اقتصاد و اجتماع تأثیرگذار است. شرکت‌های برتر فضای مجازی که عمدتاً آمریکایی هستند، می‌توانند با حکمرانی و سیاست‌گذاری کشورها رقابت کرده و آن‌ها را محدود کنند. این پدیده، از مهمترین تأثیرات فضای مجازی در حوزه سیاست به شمار می‌آید.

در حوزه اقتصاد، فضای مجازی می‌تواند باعث گسترش کسب و کارها و ایجاد مشاغل جدید شود و در حوزه اجتماع نیز می‌تواند باعث افزایش همبستگی اجتماعی و یا افزایش دوقطبی‌ها شود.

از جمله تأثیرات و پیامدهای فضای مجازی که می‌تواند برای تمدن‌ها داشته

باشد، تأثیرات و پیامدهای تربیتی است. در این مقاله، با توجه به اهمیت فضای مجازی و حوزه تربیت در تمدن‌سازی، تأثیرات و پیامدهای تربیتی فضای مجازی در تحقق تمدن نوین اسلامی بررسی می‌شود.

سؤالات این مقاله عبارتند از:

۱- با چه مدلی می‌توان تأثیرات و پیامدهای تربیتی فضای مجازی در تحقق تمدن نوین اسلامی را شناسایی کرد؟

۲- تأثیرات و پیامدهای تربیتی فضای مجازی در تحقق تمدن نوین اسلامی چیست؟ روش‌های استفاده شده در این مقاله‌ی اکتشافی و کیفی، روش اسنادی و توصیفی-تحلیلی است. در قسمت یافته‌های پژوهش، ابتدا مدلی برای شناسایی تأثیرات ارائه می‌شود و سپس مبتنی بر مدل پیشنهادی، به شناسایی تأثیرات و پیامدها اقدام می‌شود.

۱. مفاهیم

۱-۱. تأثیر و پیامد

«تأثیرات»^۱ در واقع اثرات بلندمدت مثبت و منفی، بر گروه‌های جمعیتی قابل شناسایی، که به وسیله یک فعالیت سازمان، به طور مستقیم یا غیر مستقیم، خواسته یا ناخواسته ایجاد می‌شوند. این اثرات می‌توانند اقتصادی، اجتماعی-فرهنگی، نهادی، زیست محیطی، تکنولوژیک و... باشد. «پیامدها»^۲ اثرات کوتاه‌مدت و میان‌مدت خواسته شده یا تحصیل شده‌ی خروجی‌های^۳ یک فعالیت سازمان است. (گروه توسعه ملل متحد^۴، ۲۰۰۳، نقل از امامی، ۱۳۹۶، ص ۷۳).

بنابراین در این اثر، تأثیرات تربیتی «مثبت یا منفی»، «کوتاه‌مدت، میان‌مدت یا

¹ Impacts.

² Outcome.

³ Outputs.

⁴ UNDG (United Nations Development Group).

بلندمدت»، «خواسته یا ناخواسته» و «مستقیم یا غیرمستقیم» فضای مجازی بر تحقق تمدن نوین اسلامی، مدنظر خواهند بود.

۲-۱. تربیت

معنای تربیت از قدیمی ترین آثار تا جدیدترین آن‌ها، تقریباً ثابت است و بر زدودن اخلاق ناپسند (غزالی)، ایجاد کمالات عقلانی توسط معلم (سعدی) و رسیدن به ارزش‌های والای انسانی (نقیب‌زاده) دلالت دارد (توسلی، ۱۳۹۲، ص ۱۴۵). از نظر عالمان قدیم، شخص تربیت‌یافته، فردی است که فضیلت، در او ملکه شده است اما در نظر اندیشمندان غرب، تربیت صرفاً پرورش است و آن را بیشتر پرورش نیروی عقل و اراده اخلاقی دانسته‌اند (میرزامحمدی و رسولی، ۱۳۸۹، ص ۱۰). در تربیت سکولار، حتی از تعالیم دینی به ویژه در برنامه درسی غفلت می‌شود (توسلی، ۱۳۹۲).

کسانی که به جنبه‌های فردی تربیت توجه می‌کنند، آن را تلاشی برای غنی کردن تجارب فردی انسان و شکوفایی استعدادهای او می‌دانند و کسانی که به جنبه‌های اجتماعی تربیت اهتمام می‌ورزند، آن را وسیله‌ای برای اجتماعی ساختن انسان می‌دانند (میرزامحمدی و رسولی، ۱۳۸۹، ص ۹).

اما حقیقت تربیت با شکوفاشدن استعدادهای خاص انسان مرتبط است. «حقیقت تربیت، شکوفا شدن انسانیت و مرتبط شدن انسان به حقیقت خودش است. در تربیت، آزادسازی انرژی متراکم مطرح است یعنی استعداد انسان، بالفعل شود» (حائری شیرازی، ۱۳۹۷، ص ۸۴).

آنچه که در تربیت بسیار مهم است، این است که تربیت، یک تعامل است یعنی انسان دارای عاملیت است. عاملیت انسان، سه زیرساخت دارد: ۱- زیرساخت شناختی، ۲- زیرساخت انگیزشی و ۳- گزینش و اراده انسان. پس در تربیت، نباید شناخت افراد، امیال (گرایش‌های) افراد و اراده (تصمیم و اختیار) افراد نادیده

گرفته شود (باقری، ۱۳۹۵، صص ۱۵۹-۱۶۱). همچنین تربیت (ربوبی شدن) هم شامل تعلیم است و هم شامل تزکیه (باقری، ۱۳۹۸).

۳-۱. فضای مجازی

یونس شکرخواه (۱۳۹۰) در کتاب «واژه نامه ارتباطات» برای واژه سایبراسپیس^۱ (اتصال کامپیوتر و مغز) تعریف زیر را آورده است:

«این عبارت از رمان معروف نورومانسر^۲ اثر ویلیام گیسون^۳ که در سال ۱۹۸۴ منتشر شد اقتباس شده است و به معنی عرضه گرافیکی داده‌های استخراج شده از هر رایانه در نظام انسانی است. این واژه امروز معنای عصر اطلاعات، سرزمین رایانه‌ها، عصر اتصال مغزها و رایانه‌ها، فضای اینترنت و فضای حاصل از شبکه‌های رایانه‌ای را به خود گرفته است. ویلیام گیسون در کتاب خود از کلمه ماتریکس^۴ برای توصیف واژه سایبراسپیس استفاده کرد و همین کلمه بعدها به نام یک فیلم تبدیل شد، فیلمی که مثل رمان سایبراسپیس روایتگر جامعه‌ای بود که انسان هایش با خطوط نامرئی به هم متصل شده‌اند و رایانه‌ها اطلاعات موجود در این فضا را از هر نقطه‌ای به نقطه دیگر منتقل می‌کنند و این فضای پیچیده در واقع بازتاباننده شبکه‌ای نادیدنی از خطوط است که هم ارتباطات فرد را با دیگران و جهان خارج برقرار می‌سازد و هم ضروریات و نیازهای زندگی انسان‌ها را تأمین می‌کند» (شکرخواه، ۱۳۹۰، ص ۵۸).

فضای مجازی یا فضای سایبری، متفاوت از فضای فیزیکی پیش از خود بوده و حاصل جمع زمان، مکان و روابط انسانی است. این فضا در یک فضای حقیقی از ارتباط انسان‌ها با یکدیگر و با اشیاء شکل می‌گیرد که به دلیل ویژگی‌های ارتباطی

¹ Cyberspace.

² Neuromancer.

³ William Gibson.

⁴ Matrix.

آن شامل قابلیت‌های تولید، ذخیره‌سازی، پالایش، پردازش و توزیع اطلاعات در همه زمان‌ها و مکان‌ها، با ویژگی قابلیت تحرک و همچنین امکان تکثیر هویتی قابل توجه می‌باشد. به عبارتی فضا، بسیار انتزاعی تر از مکان بوده و نوعی خلاء است که در همه جا وجود دارد و نه تنها مرزپذیر و قابل کنترل و تحدید نیست بلکه مرکزی خاص نیز نداشته و به نامتناهی بودن گرایش دارد (فیروزآبادی، ۱۳۹۶، ص ۱۲).

با مطالعه سند «الزامات حاکم بر اینترنت اشیاء در شبکه ملی اطلاعات» مصوب جلسه ۵۳ شورای عالی فضای مجازی مورخ ۳۰ مهر ۱۳۹۷، متوجه می‌شویم که اینترنت اشیاء نیز پدیده‌ای جدید در فضای مجازی است: «گسترش کاربردهای فضای مجازی و پیشرفت فناوری‌های مرتبط با این حوزه، مختصات فعلی فضای مجازی را متأثر از سه رکن نوظهور «کلان داده»، «هوشمندسازی» و «ارتباطات از نوع ماشینی» نموده است. فضای مجازی با مختصات جدید، علاوه بر انسان، اشیاء را نیز در دامنه کاربران خود قرار داده و امکان توسعه کاربردهای ارتباطی را که پیش تر صرفاً در محدوده انتقال پیام میان فرستنده و گیرنده شناخته می‌شدند به کاربردهای متنوعی همچون مدیریت فرآیندها، نیازمندی‌ها و ارتباطات انسان‌ها از طریق به کارگیری هوشمندانه اشیاء، ارتقاء داده و دامنه اثرگذاری نافذتری را شامل شده است. ...».

بنابراین در یک جمع‌بندی می‌توان گفت که فضای مجازی، قلمرو و محیطی انتزاعی، غیرجسمی، رقومی (دیجیتال)، نامتناهی و بدون مرکز، از ارتباطات اجتماعی تعاملی انسان‌ها با یکدیگر و با اشیاء به صورت فرامکان و فرازمان است.

۴-۱. تمدن

اندیشمندان بسیاری تاکنون تمدن را به عنوان سطح تحلیل تحولات اجتماعی در نظر گرفته‌اند. این نوع مطالعات از نظر هویتی و جغرافیایی، تحولات تمدنی را

گسترده‌ترین سطح تحولات اجتماعی (هانتینگتن) و مفهوم تمدن را مناسب‌ترین واحد مطالعه برای تاریخ (سوروکین) دانسته‌اند. از همین رو هانتینگتون به دنبال افرادی همچون توین بی‌اما با رویکردی متفاوت، مطالعات آینده بر مبنای واحد تمدنی را روشی مؤثر در شناخت تحولات پیش‌رو دانسته است (بابایی، ۱۳۹۶، صص ۱۰۶ - ۱۰۷).

تمدن را باید پدیده‌ای متشکل از همه رویدادهای اجتماعی، سیاسی، اقتصادی و فرهنگی دانست که در طول تاریخ مجموعه انسانی رخ می‌دهد. این تصور از تمدن، باعث فهم هر تحولی در جامعه انسانی می‌شود. مبحث تمدن دارای هویت فراتاریخی است و جدا از تحولات اجتماعی تاریخی است (خرمشاد، ۱۳۸۸ نقل از گرجی، ۱۳۹۴).

در میان اندیشمندان اسلامی، علامه جعفری تمدن را تشکل هماهنگ انسان‌ها در حیات معقول با روابط عادلانه و اشتراک همه افراد و گروه‌های جامعه در پیشبرد اهداف مادی و معنوی انسان‌ها در همه ابعاد مثبت تعریف کرده است (جعفری، ۱۳۵۹ نقل از فرزانه، خیاط و صفرپور، ۱۳۹۷، ص ۱۷۹).

«مالک بن نبی» (۱) که از اندیشمندان معاصر الجزایری است، «انسان»، «خاک» و «زمان» را سازه‌های یک تمدن معرفی می‌کند (بن نبی، نقل از بابایی، ۱۳۹۳، ص ۲۷۷). از نظر وی، برای ایجاد و تحصیل تمدن باید انسان عوض گردد و عقلانیت و فرهنگ وی تغییر کند تا بتواند تمدنی را طراحی و تأسیس کند. از مجموعه عناصر سه گانه که مطرح شد، عنصر انسانی در شکل‌گیری تمدن، نقشی نخستین و مهم دارد. این انسان است که تفکر دینی را قبول می‌کند و آنگاه آن را با عنصر زمان و طبیعت (خاک) مرتبط می‌نماید و در آن هماهنگی و انسجام لازم را برای صورت‌بندی تمدن فراهم می‌آورد. بن نبی با این دیدگاه، وضعیت تمدن اسلامی در جهان معاصر را آسیب‌شناسی می‌کند و علل عقب‌ماندگی تمدنی را نه اسلام، بلکه

عامل انسانی می‌داند. وی با توجه به عوامل سه گانه فکری، عملی و اقتصادی در جهان جدید، حل مشکلات تمدنی را در حل مشکلات فکری، فرهنگی، عملی و اقتصادی می‌داند. در نگاه بن نبی، قیمت خاک در جامعه نیز منوط به قیمت و ارزش مالک آن زمین است و این مربوط به انسان و فضای فرهنگی حاکم بر جامعه می‌شود که آدمی آنچه خداوند برای او قرار داده است، استکشاف کند و قدر و قیمت آن را بداند (بابایی، ۱۳۹۳، ص ۲۷۷).

۵-۱. تمدن اسلامی

مالک بن نبی در صورت‌بندی تمدن بر مقوله اخلاق تأکید می‌کند و آن را در کنار دین امری ضروری در ترکیب عوامل سه گانه تمدنی می‌داند. از نظر بن نبی، عوامل تمدنی در هر شرایطی قابل تحصیل است؛ لکن اشکال در رشته‌ای است که بتواند این عوامل را به یک جهت و هدف مشخص سوق بدهد. بن نبی منتقد تمدن غرب بود و آن را به رغم داشتن نظام دموکراتیک، تهی از شرایط مساوی و عادلانه می‌داند. وی با توجه به این خلاء، جدایی دین از دولت (سکولاریسم) را سیاستی ناموفق در غرب می‌داند؛ زیرا اصولاً آنجا که دین از دولت جدا می‌افتد، دولت از کارکردهای اجتماعی و تمدنی دین محروم می‌ماند (بابایی، ۱۳۹۳، صص ۲۸۵-۲۸۴).

بن نبی وظیفه و رسالت مسلمان را چنین تعریف می‌کند:

«اولا خود را به سطح تمدن و حتی بالاتر از آن برسانید و سپس با مبنای اصیل اعتقادی خود، تمدن را به مرحله تعالی روحی و فکری و خدا اندیشی برساند و یک تمدن خدایی و پیشرفته پی ریزد. تعالی این چنین تمدن، جز بر اساس خدا اندیشی و توحید امکان نمی‌پذیرد. مسلمانی که برای پی ریزی چنین برنامه‌ای قد می‌افرازد و عملاً وارد معرکه شده و تخیلات واهی را دور می‌ریزد، انسانی است که هم عصر مردم است؛ گواه است و با برتراندیشی و منش گواه راستین، راستگویی

آگاهانه و بیداری نسبت به مسئولیت گواهی، به نقش خود وجهه انقلاب تکامل آفرین می‌بخشد. هرگاه چنین مسلمانی با این صفات در چهره انسان متمدن معاصر نمایان شود و تمدنش را با بعدی که اسلام به نام بعد آسمانی آورده، تکمیل نماید، آن گاه تمدن‌ها همگی به مرحله تعالی و تقدس می‌رسند و وجود که در دو قرن گذشته، خصوصاً این قرن تعالی و قداست خود را گم کرده است، بار دیگر به آن نیل می‌یابد؛ زیرا تعالی تمدن مربوط به خدا و در حوزه توحید است که از آن سخن می‌رود و تمدن بدون خدا قداست و تعالی نخواهد داشت و هیچ چیزی جز بعد خدایی نمی‌تواند این خلأ درونی را پر کند و بار دیگر تمدن‌ها را به مرحله کمال رساند» (بن نبی، نقل از بابایی، ۱۳۹۳، ص ۲۸۵).

بر این اساس، تمدن اسلامی در نگاه بن نبی؛ در نتیجه کنش و واکنش میان وحی و انسان از یک‌سو، و انسان با آب و خاک از سوی دیگر به وجود می‌آید. اما تحقق این امر نیازمند درک حقیقت اسلام است. اسلام دربرگیرنده اصول قانون‌گذاری برای همه زمان‌ها و مکان‌هاست؛ مشکل در تفسیر نادرست اسلام و عدم اهتمام به مسئله تحول و پیشرفت است. اسلام دینی است پویا که منجر به مدنیت می‌شود، اما فهم غلط از آن منتهی به جاهلیت خواهد گردید (سمحرانی، نقل از الویری و مهدی‌نژاد، ۱۳۹۲).

تمدن اسلامی، تمدنی است که همه مؤلفه‌های آن بر محور دین اسلام است و لذا دارای آغاز و انتها است. تمدن اسلامی، مجموعه افکار، علوم، هنرها و صنایع است که با الهام از تعالیم اسلام و توسط مسلمین پدید آمده است. تمدن اسلامی، مجموعه‌ای از ساخته‌ها و اندوخته‌های مادی و معنوی است که انسان را به سوی کمال مادی و معنوی سوق می‌دهد بنابراین تمدن اسلامی، تمدن یک ملت یا نژاد نیست بلکه تمدن ملت‌های مسلمان است (فرزانه و همکاران، ۱۳۹۷، صص ۱۷۹ - ۱۸۰).

آغاز ایجاد تمدن اسلامی، همزمان با ظهور اسلام است. تحقق تمدن اسلامی، از اهداف کلیدی مطرح شده در آموزه‌های اسلام است که حرکت به سمت تحقق آن، از زمان بعثت پیامبر (ص) آغاز شده است. در سال‌های آغاز اسلام، این تمدن رو به رشد و شکوفایی بوده است اما برخی عوامل بیرونی و درونی، باعث کندی حرکت و به تاخیر افتادن دستیابی به تمدن اسلامی و یا انحراف تمدن از مسیر خود شده است (عارفی، ۱۳۹۷، ص ۴۹ و جمشیدی‌راد و ادیب بهروز، ۱۳۹۸، ص ۱۰۳).

مالک بن نبی بر خلاف دیدگاه افرادی مانند سید قطب (۲)، معتقد است «اسلام» فی نفسه یک «تمدن» نیست؛ بلکه اسلام «وحی» ای است که از آسمان نازل گردیده است، اما تمدن یک پدیده انسانی است. اسلام اگرچه در ذات خود قابلیت تمدن‌سازی دارد، اما خود تمدن نمی‌سازد، بلکه این انسان‌ها هستند که با کار و تلاش پی‌گیر و به کمک دستورات اسلام تمدن می‌سازند. در دوره نخستین تمدن اسلامی دو عامل اساسی در پیدایش آن مؤثر بوده است: نخست، اندیشه اسلامی و دیگری انسان مسلمانی که سند عینی و محسوس این اندیشه است. بنابراین، پیدایش تمدن اسلامی و صعود و هبوط آن به وسیله فردی است که نمایندگی اندیشه اسلامی را برعهده دارد، به این اعتبار که سند محسوس این اندیشه به شمار می‌رود. اندیشه اسلامی به مثابه وحی نازل‌شده‌ای است که به صورت اصالت عینی و حقیقت مطلق متجلی شده است. ارسال این اندیشه از ناحیه خداوند است، اما محور تمدن، انسان مسلمانی است که سند این اندیشه در مسیر تاریخ به شمار می‌رود (مسقاوی، نقل از الویری و مهدی‌نژاد، ۱۳۹۲).

۶-۱- تمدن نوین اسلامی

قرن اخیر و به ویژه انقلاب اسلامی ایران، نقطه خیزش جدیدی برای تمدن اسلامی به شمار می‌آید (عارفی، ۱۳۹۷، ص ۴۹) و طلیعه تمدن نوین اسلامی است. تمدن

نوین اسلامی، ریشه در سیره پیامبر (ص) دارد (جمشیدی‌راد و ادیب بهروز، ۱۳۹۸). در عصر حاضر، با ایجاد انقلاب اسلامی (با رویکردی دینی و با آرمان سعادت انسان) مجدداً حرکتی آغاز شد که در نگاه کلان می‌توان آن را ادامه بعثت پیامبر (ص) و حرکتی تاریخی در مسیر احیای تمدن اسلامی در نظر گرفت، هم‌چنان‌که مقام معظم رهبری، آرمان انقلاب اسلامی را ایجاد تمدن نوین اسلامی معرفی می‌کند (وجدانی، ۱۳۹۸، ص ۱۳۰).

در نگاه مقام معظم رهبری، پیشرفت همه‌جانبه، همان تمدن نوین اسلامی است که هدف مردم و انقلاب است و این تمدن، دارای یک بخش سخت‌افزاری (ابزاری) و یک بخش نرم‌افزاری است:

«ما اگر پیشرفت همه‌جانبه را به معنای تمدن‌سازی نوین اسلامی بگیریم - بالاخره یک مصداق عینی و خارجی برای پیشرفت با مفهوم اسلامی وجود دارد؛ این‌جور بگوئیم که هدف ملت ایران و هدف انقلاب اسلامی، ایجاد یک تمدن نوین اسلامی است؛ این محاسبه‌ی درستی است - این تمدن نوین دو بخش دارد: یک بخش، بخش ابزاری است؛ یک بخش دیگر، بخش متنی و اصلی و اساسی است. به هر دو بخش باید رسید. ... بخش ابزاری عبارت است از همین ارزش‌هایی که ما امروز به عنوان پیشرفت کشور مطرح می‌کنیم: علم، اختراع، صنعت، سیاست، اقتصاد، اقتدار سیاسی و نظامی، اعتبار بین‌المللی، تبلیغ و ابزارهای تبلیغ؛ اینها همه بخش ابزاری تمدن است؛ وسیله است. ... اما بخش حقیقی، آن چیزهایی است که متن زندگی ما را تشکیل می‌دهد؛ که همان سبک زندگی است که عرض کردیم. این، بخش حقیقی و اصلی تمدن است؛ مثل مسئله‌ی خانواده، سبک ازدواج، نوع مسکن، نوع لباس، الگوی مصرف، نوع خوراک، نوع آشپزی، تفریحات، مسئله‌ی خط، مسئله‌ی زبان، مسئله‌ی کسب و کار، رفتار ما در محل کار، رفتار ما در دانشگاه، رفتار ما در مدرسه، رفتار ما در فعالیت سیاسی، رفتار ما در ورزش، رفتار

ما در رسانه‌ای که در اختیار ماست، رفتار ما با پدر و مادر، رفتار ما با همسر، رفتار ما با فرزند، رفتار ما با رئیس، رفتار ما با مرئوس، رفتار ما با پلیس، رفتار ما با مأمور دولت، سفرهای ما، نظافت و طهارت ما، رفتار ما با دوست، رفتار ما با دشمن، رفتار ما با بیگانه؛ اینها آن بخش‌های اصلی تمدن است، که متن زندگی انسان است ... این همان چیزی است که در اصطلاح اسلامی به آن می‌گویند: عقل معاش. خوب، می‌شود این بخش را به منزله‌ی بخش نرم‌افزاری تمدن به حساب آورد؛ و آن بخش اول راه، بخش‌های سخت‌افزاری به حساب آورد. اگر ما در این بخشی که متن زندگی است، پیشرفت نکنیم، همه‌ی پیشرفت‌هایی که در بخش اول کردیم، نمی‌تواند ما را رستگار کند؛ نمی‌تواند به ما امنیت و آرامش روانی ببخشد؛ همچنان که می‌بینید در دنیای غرب نتوانسته» (وب‌سایت دفتر حفظ و نشر آثار آیت الله خامنه‌ای، بیانات در دیدار جوانان استان خراسان شمالی، ۲۳ مهر ۱۳۹۱).^۱

۲. مطالعات نظری

۲-۱. تربیت

۲-۱-۱. اهداف تربیت

اگر هدف کلی تربیت را پرورش سرمایه انسانی تمدن اسلامی بدانیم، اهداف میانی برای رسیدن به این هدف کلی عبارتند از:

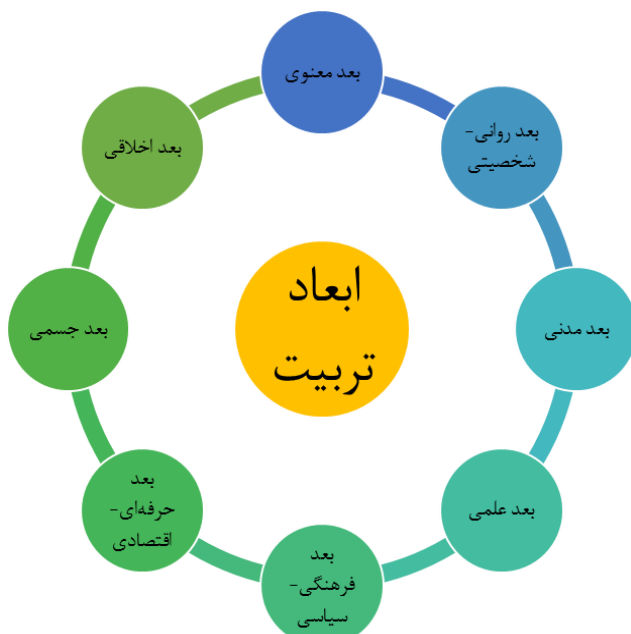
۱. پرورش خداباوری و خدامحوری
۲. تقویت اعتماد و اتکاء به خداوند
۳. پرورش عزت نفس و خودباوری
۴. تقویت روحیه جدیت، مجاهدت و نشاط روحی
۵. پرورش اخلاقی

^۱ <http://farsi.khamenei.ir/speech-content?id=21252>.

۶. پرورش جسمی
۷. پرورش علمی
۸. پرورش حرفه‌ای جهت اعتلای اقتصادی
۹. پرورش و اعتلای مدنی
۱۰. پرورش فرهنگی-سیاسی (وجدانی، ۱۳۹۸).

۲-۱-۲. ابعاد تربیت

با توجه به اهداف میانی تربیت، می‌توان هشت ساحت یا بعد را برای تربیت شناسایی کرد. در واقع انسان دارای ساحت‌ها و ابعاد گوناگونی است که برای رسیدن به کمال مطلوب، لازم است همه ابعاد خود را پرورش دهد (وجدانی، ۱۳۹۸). این ابعاد عبارتند از:

شکل (۱). ابعاد تربیت

(وجدانی، ۱۳۹۸)

انسان باید به ابعاد تربیتی خود، به صورت هماهنگ توجه کند، یعنی نباید صرفاً روی بخش محدودی از ابعاد متمرکز شود و از سایر ابعاد غفلت کند. شهید مطهری (ره) نیز در تعریف انسان کامل، او را فردی تعریف می‌کند که استعدادها و ارزش‌های انسانی در او به صورت متوازن و هماهنگ رشد کرده است:

«انسان کامل انسانی است که استعدادها و ارزش‌های انسانی در او به طور هماهنگ و متوازن رشد کرده باشد؛ یعنی انسان آن وقت کامل است که فقط به سوی یک استعداد گرایش پیدا نکند و استعدادهای دیگرش را مهمل و معطل نگذارد و همه را در یک وضع متعادل و متوازن، همراه هم رشد دهد. قرآن از چنین انسانی تعبیر به «امام» می‌کند. ارزش‌هایی مانند عبادت، خدمت به خلق، آزادی، عشق و... گاه در وجود انسان‌هایی به صورت منفرد و به شکل افراطی ظهور می‌کند؛ یعنی مثلاً ممکن است کسی برای خدمت به خلق اهمیت زیادی قائل باشد اما به عبادت چندان اهمیتی ندهد و بالعکس. این گونه بودن به معنی رشد ناهماهنگ و نامتوازن ارزش‌هاست، در حالی که انسان کامل - یا به تعبیر قرآن «امام» - تمام این ارزش‌ها را در حد اعلیٰ به طور هماهنگ در وجود خود تحقق بخشیده است.» (وبسایت انتشارات صدرا)^۱.

۳-۱-۲. زمینه‌های تربیت مطلوب

اقدامات زمینه‌ساز برای نظام تربیتی تمدن‌ساز از منظر مقام معظم رهبری عبارتند از:

- نگاه اجتهادی و عالمانه به نظام تربیت
- آسیب‌شناسی دقیق
- نیازسنجی
- پرهیز از تقلید از غرب

^۱ <http://motahari.org/index.aspx?pageid=127&newsview=58>.

- فضای عقلانیت، آزادی فکر، انتقاد سالم و عقل جمعی
- تکیه بر حقایق و اصالت‌های جاودانه بشری
- نظام‌سازی، قانون نویسی و مدیریت درست
- به روز و پاسخگو بودن
- الگوسازی
- اصلاح از بالا و تقوای جماعت و امت (وجدانی، ۱۳۹۸، صص ۱۳۹-۱۴۱)

۲-۲. فضای مجازی

همان‌طور که در قسمت مفاهیم بیان شد، فضای مجازی، قلمرو و محیطی انتزاعی، غیرجسمی، رقمی (دیجیتال)، نامتناهی و بدون مرکز، از ارتباطات اجتماعی تعاملی انسان‌ها با یکدیگر و با اشیاء به صورت فرامکان و فرازمان است. اولین قدم برای شناسایی تأثیرات و پیامدهای تربیتی فضای مجازی در تمدن اسلامی، شناسایی ویژگی‌ها، ابعاد و مؤلفه‌های فضای مجازی است.

۱-۲-۲. ویژگی‌های فضای مجازی

می‌توان ویژگی‌های فضای مجازی را، جزئی‌تر از تعریف ذکر شده، در جدول زیر نمایش داد. البرزی دعوتی و کوهی اصفهانی (۱۳۹۵)، ۱۲ ویژگی را به صورت جمع‌بندی شده از منابع مختلف برای رسانه‌های جدید و فضای مجازی مطرح می‌کنند که در جدول زیر به صورت خلاصه ارائه می‌شود:

جدول (۱). ویژگی‌های فضای مجازی

توضیحات	ویژگی	ردیف
شکرخواه معتقد است مخاطبان در این فضا می‌توانند پیام تولید و ارسال کنند (دو سویه بودن فضا) لذا «کاربر» هستند یعنی همزمان هر	تعاملی ^۱ بودن	۱

¹ Interactive

<p>دو نقش مصرف‌کننده و تولیدکننده پیام را دارند. مدیران رسانه‌ها در فضای مجازی، به راحتی و آنی از دیدگاه کاربران خود آگاه می‌شوند.</p>		
<p>عاملی بیان می‌کند که چندرسانه‌ای بودن این فضا، اثربخشی و همچنین شدت درگیر شدن را به نحو چشمگیری افزایش می‌دهد. این فضا مانند رادیو، تلویزیون و کتاب یک یا دو حس را درگیر نمی‌کند بلکه بیشتر حس‌های انسان درگیر با آن است چنانکه انسان خود بخشی از این فضا می‌شود لذا اثربخشی زیادی دارد.</p>	<p>چندرسانه‌ای شدن</p>	<p>۲</p>
<p>لوچی عنوان کرده است که موانع فضای فیزیکی (زمانی و مکانی) وجود ندارد. البته دسترسی دائم به فضا و همه جا حاضر بودن فضا، مسائل و آسیب‌هایی برای کاربران ایجاد می‌کند.</p>	<p>قابلیت دسترسی دائم</p>	<p>۳</p>
<p>به دلیل تعاملی بودن (چون لازمه تعامل، اطلاع یافتن فوری از بازخورد طرف مقابل و واکنش نشان دادن به آن است)، آنی نیز هستند و هر لحظه متناسب با شرایط کنونی کاربر، قابل چینش، تغییر و به روز شدن هستند.</p>	<p>آنی بودن و سرعت بالا</p>	<p>۴</p>
<p>شکرخواه معتقد است که زمان و مکان هر دو در فضای سایبر نابود شده اند. فرد به محض تماس با منبع خبری در جهان سایبر، در موقعیت بی‌زمانی و بی‌مکانی قرار می‌گیرد.</p>	<p>فرامکانی و فرازمانی</p>	<p>۵</p>
<p>در این فضا، تفرق و پراکندگی مخاطبان انبوه را شاهد هستیم. فناوری‌های نوین، اطلاعات را برای تک تک افراد ارسال می‌کند و افراد خود را نه به صورت جمع بلکه به صورت فرد در نشر می‌گیرند.</p>	<p>فردی شدن</p>	<p>۶</p>
<p>رسانه‌های نوین با کاربر، تماس مستقیم برقرار می‌کنند به نحوی که فرد اطمینان می‌یابد، مخاطب این رسانه دقیقاً خود اوست. خواهجه بیان، فرهنگی و هادوی‌نیا بیان می‌کنند که قابلیت مستقیم بودن، به مدیر رسانه این امکان را می‌دهد که با در اختیار داشتن اطلاعات کامل از تمایلات کاربر، با او دقیق و سنجیده برخورد کند به نحوی که از اثرگذاری پیام بیشترین اطمینان را کسب کند.</p>	<p>مستقیم بودن</p>	<p>۷</p>
<p>به عقیده کاستلز و واینس، فضای حرکت سریع، محلی-جهانی و</p>	<p>سیال بودن</p>	<p>۸</p>

<p>فرامگانی و فرازمانی، علاوه بر اینکه فرد را در فضای مجازی سیال می‌کند، اطلاعات و جریان اطلاعات را نیز سیال کرده است. قدرت زیاد حرکت، به فرد امکان جریان داشتن در این فضا را می‌دهد. اصل در این فضا، حرکت است و سکون استثناء است.</p>		
<p>دهقان و کیبادی مطرح کرده‌اند که رسانه‌های کنونی در حال تبدیل به رسانه‌های شخصی سازی شده هستند. در نهایت رسانه‌ها تحت کنترل کاربران قرار می‌گیرند و آن‌ها همواره قادر به تنظیم رسانه به شکل موردپسند خود هستند؛ بنابراین شیوه دریافت پیام را خود کاربران انتخاب می‌کنند.</p>	<p>شخصی سازی^۱</p>	<p>۹</p>
<p>فرج‌لو تمرکز زدایی را یکی از پیامدهای فناوری اطلاعات می‌داند. تجلی تمرکز زدایی در موارد بسیاری همچون انجام کارها از راه دور، تولید از راه دور، برگزاری کنفرانس از راه دور، خریداری مایحتاج از راه دور و انجام امور بانکی از راه دور قابل مشاهده است.</p>	<p>تمرکز زدایی</p>	<p>۱۰</p>
<p>به بیان <i>الوندی</i> امروزه به راحتی می‌توان پیام‌ها را از شکلی به شکل دیگر تبدیل کرد. به عنوان مثال می‌توان کلام را تبدیل به متن یا تبدیل به تصویر کرد.</p>	<p>تبدیل پذیری</p>	<p>۱۱</p>
<p>دو دیدگاه مختلف در این باره وجود دارد. یکی دیدگاه سخت‌افزاری <i>منتظر قائم</i>^۲ و دیگری دیدگاه نرم‌افزاری <i>کوثری</i>^۳. <i>منتظر قائم</i> از جنبه سخت‌افزاری معتقد است که با مینیاتوره شدن، جمع شدن وسایل کوچک در یک جا را می‌بینیم. ... اتصال کامپیوترها به هم است، یعنی هر پردازشگری در دسترس هر کسی با هر نوع اتصالی (زمینی یا بی‌سیم) می‌تواند به هر دستگاه دیگری (کامپیوترهای استیشن، لپ‌تاپ، تلفن همراه و...) در هر نقطه دنیا متصل باشد. <i>کوثری</i> معتقد است که منظور از مینیاتوره شدن، پیدایش رسانه‌های</p>	<p>مینیاتوره شدن</p>	<p>۱۲</p>

^۱ Personalization

^۲ دکتر مهدی منتظر قائم، عضو هیئت علمی علوم ارتباطات اجتماعی دانشگاه تهران.

^۳ دکتر مسعود کوثری، عضو هیئت علمی علوم ارتباطات اجتماعی دانشگاه تهران.

کوچک است که با حداقل سازمان می توانند به تولید محتوا بپردازند. وب کست‌ها، پادکست‌ها، وبلاگ‌ها رسانه‌هایی هستند که می توانند با حداقل سازمان تولید (حتی در حد یک نفر)، کار رسانه‌ای خود را انجام دهند.		
--	--	--

(البرزی دعوتی و کوهی اصفهانی، ۱۳۹۵، صص ۳۱-۳۷)

۲-۲-۲. ابعاد و مؤلفه‌های فضای مجازی

فضای مجازی، دارای سه بعد ۱- ساختار فضای مجازی، ۲- کنشگری فضای مجازی و ۳- عوامل محیطی است. ابعاد فرعی و مؤلفه‌های این ابعاد عبارتند از:
۱- ساختار فضای مجازی دارای مؤلفه‌هایی همچون زیرساخت، خدمات و محتوا است.

۲- کنشگری فضای مجازی دارای دو بعد فرعی بازیگران و عملکرد آن‌ها است. بازیگران دارای مؤلفه‌هایی همچون بازیگران فراملی، بازیگران حکومتی، بازیگران خصوصی و بازیگران مدنی است. سیاست‌گذاری، قانون‌گذاری، تنظیم‌گری، استاندارددگذاری، نظارت پلیسی و قضایی، رصد، تأمین زیرساخت، تسهیل‌گری، توانمندسازی، تولید و توزیع محتوا و خدمات و کاربری از جمله نقش‌ها و عملکردهای بازیگران فضای مجازی هستند.

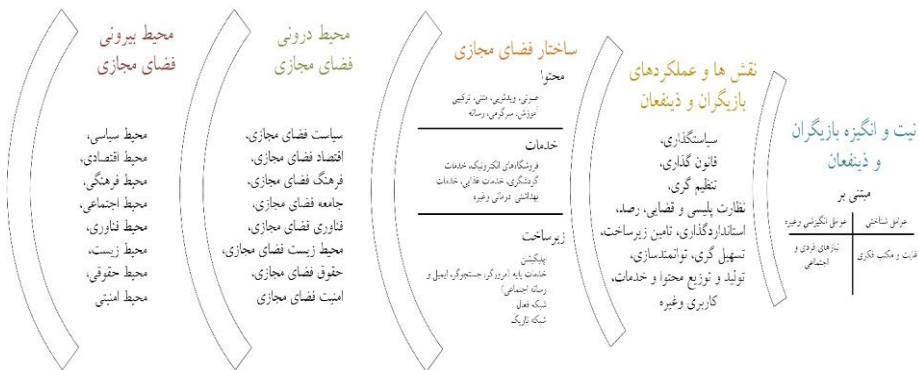
۳- عوامل محیطی فضای مجازی، خود دارای دو بعد فرعی عوامل درونی و بیرونی است. هرکدام از این ابعاد فرعی، با الهام از پستل^۱ دارای این مؤلفه‌های هستند: سیاست، اقتصاد، فرهنگ، اجتماع (شامل سلامت)، فناوری، محیط زیست، حقوق، امنیت (شامل دفاع). بنابراین مؤلفه‌های محیط درونی فضای مجازی عبارت است از: سیاست فضای مجازی، اقتصاد فضای مجازی، فرهنگ فضای مجازی، جامعه فضای مجازی، فناوری فضای مجازی، محیط زیست فضای مجازی، حقوق فضای

^۱ PESTEL.

مجازی، امنیت فضای مجازی؛ و مؤلفه‌های محیط بیرونی فضای مجازی عبارت است از: محیط سیاسی، محیط اقتصادی، محیط فرهنگی، محیط اجتماعی، محیط فناوری، محیط زیست، محیط حقوقی، محیط امنیتی.

۳-۲-۲- مدل مفهومی فضای مجازی

براساس ابعاد و مؤلفه‌های شناسایی شده، می‌توان مدلی مفهومی از فضای مجازی ارائه کرد:

شکل (۲). مدل فضای مجازی

طبق این مدل، نیت و اراده هر بازیگر و ذینفع فضای مجازی^۱، بر نقش‌ها و عملکردهای آن تأثیر می‌گذارد. هر نقش می‌تواند در بخشی از ساختار فضای مجازی و محیطی از آن قرار گرفته و با محیط بیرونی فضای مجازی در تعامل باشد.

۳-۲- تمدن نوین اسلامی

۱-۳-۲- زمینه‌ها و عوامل ایجاد تمدن نوین اسلامی

زمینه‌های شکل‌گیری تمدن نوین اسلامی از منظر مقام معظم رهبری عبارتند از:

^۱ نیت فرد/گروه/سازمان و... می‌تواند براساس عوامل شناختی، عوامل انگیزشی (نیازها و امیال) و... شکل بگیرد.

- ۱- کامل کردن مبانی معرفتی نظام
  - ۲- کامل کردن بنای نظام براساس مبانی معرفتی آن
  - ۳- تقوای فردی و تقوای جماعت و امت (وبسایت دفتر حفظ و نشر آثار آیت الله خامنه‌ای، اطلاع نگاشت زنجیره تمدن‌سازی اسلامی)^۱
  - ۴- تربیت نسل جوان انقلابی (۳) (شجاع، باسواد، متدین، مبتکر، پیشگام، خودباور، غیور، منضبط و...) (وبسایت دفتر حفظ و نشر آثار آیت الله خامنه‌ای)^۲
  - ۵- داشتن ایمان و مکتب و تلاش برای آن
  - ۶- عدم پیروی از فرهنگ و تمدن بیگانه
  - ۷- وحدت و همکاری مردم و مسئولان
  - ۸- تکیه بر احکام الهی و دستورات خداوند
  - ۹- بی میلی به دنیا و مادیات
  - ۱۰- توجه به پیشرفت اقتصادی
  - ۱۱- ایستادگی و مقاومت
  - ۱۲- سبک زندگی اسلامی (عارفی، ۱۳۹۷، صص ۵۵-۵۹)
- عوامل ایجاد تمدن نوین اسلامی نیز عبارتند از:
- ۱- عوامل باطنی (اختصاصی) تمدن نوین اسلامی
    - ایمان و مکتب
    - رهبری
    - شرایط و مقتضیات (۴)
  - ۲- عوامل ظاهری (عمومی؛ این عوامل در هر تمدنی لازم است)
    - بستر اجتماعی

^۱ <http://farsi.khamenei.ir/photo-album?id=23539>.

^۲ <http://farsi.khamenei.ir/newspart-index?tid=2634#60604>.

- مدارا، رفق و سازش
- عدالت محوری
- مبارزه با سنت‌های غلط اجتماعی و فرهنگ حاکم بر جامعه
- فردی
  - کرامت انسانی
  - اخلاق‌گرایی
  - جهان‌بینی و آرمان
  - علم و دانش‌اندوزی
  - عقلانیت و خردورزی
  - خودباوری
- مدیریتی
  - زدودن اندیشه تمدن غرب
  - ایجاد تمدنی متکی به معنویت
  - اهمیت دادن به علوم اسلامی
  - تلاش و مجاهدت (مدیریت جهادی) (فرزانه و همکاران، ۱۳۹۷)
- منطقه‌ای
  - همکاری دانشگاه‌های منطقه
  - وحدت علمای منطقه
  - زدودن عوامل تفرقه از منطقه
  - ارتباط نیروهای مسلح در منطقه
  - ارتباط بازارهای منطقه

○ هماهنگی رسانه‌ها در منطقه (وب‌سایت دفتر حفظ و نشر

آثار آیت الله خامنه‌ای، خطبه‌های عربی نماز جمعه ۲۷ دی

۱(۱۳۹۸)

۲-۳-۲. شاخص‌های تمدن نوین اسلامی

شش شاخص تمدن نوین اسلامی از منظر مقام معظم رهبری عبارتند از:

- ۱- متکی بر معنویت، ایمان به خدا، تعالیم و هدایت الهی
- ۲- پیشرفت علم و فناوری و صنعت
- ۳- پیشرفت و اعتلای اقتصادی، رفاه و آبادانی
- ۴- توسعه عدالت، اخلاق، انصاف، عدالت اجتماعی، کم شدن فاصله طبقاتی، برداشته شدن اشرافی‌گری
- ۵- روابط اجتماعی مطلوب (ارتباطات سالم، کمک و همکاری، همزیستی مهربانانه مردم با یکدیگر، محبت و زندگی همراه با عطف و رحمت و انسانیت، عطف اسلامی، رفتار اخلاقی و انسان دوستانه با یهودی و مسیحی و مروت و رحمت و مدارای مسلمان‌ها با دشمنان)
- ۶- اقتدار سیاسی، استقلال و عزت امت اسلامی، قدرتمندی برای مقابله با امواج جهانی، ایستادگی در مقابل کفر و ظلم (وجدانی، ۱۳۹۸، ص ۱۳۰).

۲-۳-۳. مراحل ایجاد تمدن نوین اسلامی

مقام معظم رهبری، مراحل را برای رسیدن به تمدن نوین اسلامی بیان می‌کنند که عبارت است از:

- ۱- انقلاب اسلامی، ۲- نظام اسلامی (مردم‌سالاری دینی/جمهوری اسلامی)،

¹ <http://farsi.khamenei.ir/photo-album?id=44710>.

۳- دولت اسلامی، ۴- جامعه (کشور) اسلامی و ۵- تمدن (امت) اسلامی.

شکل (۳). مراحل پنج‌گانه تحقق تمدن نوین اسلامی از منظر مقام معظم رهبری

(وبسایت دفتر حفظ و نشر آثار آیت الله خامنه‌ای)^۱

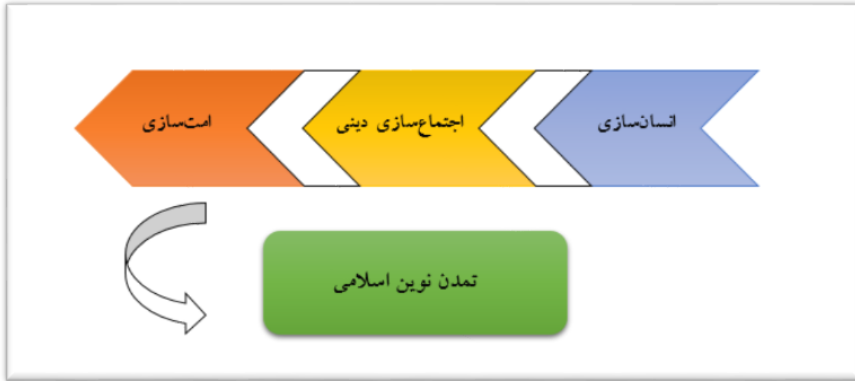
مراحل پنج‌گانه شکل‌گیری تمدن که در بالا اشاره شده است؛ «ساختار محور» و یا «فرایند محور» ترسیم شده است که این مسیر مقبولیت لازم را دارد ولی در صورتیکه «عاملیت محور» به این مسیر توجه نکنیم، آنگاه مسیر ساخت تمدن، مسیر متفاوتی خواهد داشت و در این صورت «انسان منتظر» می‌تواند نقطه کانونی شکل‌گیری تمدن نوین اسلامی قرار گیرد. مقاله حاضر به دنبال ترسیم یک زنجیره جدید جهت تمدن‌سازی است که در آن نیز سه مرحله تمدن‌سازی مدنظر قرار دارد. اگر از منظر تربیتی به ایجاد تمدن نوین اسلامی بنگریم، می‌توانیم این فرایند تعالی بخش را شامل سه مرحله؛ «انسان‌سازی»، «اجتماع‌سازی دینی» و «امت‌سازی»

¹ <http://farsi.khamenei.ir/news-content?id=32895>.

² <http://farsi.khamenei.ir/photo-album?id=23539>.

تعریف کنیم که فضای مجازی در هر کدام از این مراحل می‌تواند اثرگذار باشد:

شکل (۴). مراحل تحقق تمدن نوین اسلامی از منظر تربیتی

۳. یافته‌ها

۱-۳. مدل شناسایی تأثیرات و پیامدهای فضای مجازی در تمدن نوین اسلامی
اولین یافته این پژوهش در پاسخ به سؤال اول، طراحی مدل شناسایی تأثیرات و پیامدهای فضای مجازی بر تمدن نوین اسلامی است. در واقع لازم است که پیش از اقدام برای شناسایی تأثیرات و پیامدها، به منطق و مدلی برای این امر دست یابیم. بدین منظور از یک ماتریس دو بعدی استفاده می‌شود که در سطرها، «ویژگی‌ها، ابعاد و مؤلفه‌های فضای مجازی» (ذکر شده در بخش مطالعات نظری مقاله، قسمت ابعاد و مؤلفه‌ها و مدل مفهومی فضای مجازی) و در ستون‌ها، «سه مرحله تمدن نوین اسلامی» (یعنی «انسان‌سازی»، «اجتماع‌سازی دینی» و «امت‌سازی») قرار می‌گیرد:

جدول (۲). مدل شناسایی تأثیرات فضای مجازی بر تمدن نوین اسلامی

امت‌سازی	اجتماع‌سازی	انسان‌سازی		
			فرامکان و فرازمان	
			فردی شدن	
			تمرکز زدایی	
			و...	
			محتوا	
			خدمات	
			زیرساخت	
			بازیگران و ذینفعان	فراملی، حکومتی، خصوصی، مدنی
			نقش‌ها و عملکرد بازیگران	سیاست‌گذاری، تنظیم گری، تسهیل‌گری، تأمین زیرساخت، تولید و توزیع محتوا و خدمات، کاربری و...
			محیط درونی فضای مجازی	سیاست، اقتصاد، فرهنگ، اجتماع (شامل سلامت)، فناوری، محیط زیست، حقوق، امنیت فضای مجازی

۲-۳. شناسایی تأثیرات و پیامدهای تربیتی فضای مجازی در تحقق تمدن نوین

اسلامی

در این قسمت، به سؤال دوم مقاله پاسخ داده می‌شود. با منطبق ذکرشده در مدل بالا، می‌توان تأثیرات و پیامدهای گوناگون فضای مجازی در تحقق تمدن نوین اسلامی را شناسایی کرد. یکی از انواع این تأثیرات و پیامدها، تأثیرات و پیامدهای تربیتی است که در زیر به آن‌ها اشاره می‌شود:

۱-۲-۳. تأثیرات و پیامدهای مثبت تربیتی فضای مجازی در تحقق تمدن نوین اسلامی

- افزایش کارآمدی فرایند تربیت و تبلیغ دین

فضای مجازی، امکان نشر محتواهای تربیتی و دینی را برای مخاطب جهانی به صورت فرامکان و فرازمان فراهم می‌آورد و بدین ترتیب، کارآمدی فرایندهای تربیتی و تبلیغی را افزایش می‌دهد. این تأثیر مثبت، می‌تواند در هر سه سطح انسان‌سازی، اجتماع‌سازی و امت‌سازی وجود داشته باشد.

- تنوع و جذابیت محتوای تربیتی

تنوع و جذابیت محتوا، از ویژگی‌های فضای مجازی است. بنابراین در این فضا، شاهد تنوع محتواهای تربیتی خواهیم بود. این تأثیر مثبت، می‌تواند در هر سه سطح وجود داشته باشد.

- تسهیل اشتراک دیدگاه‌های عالمانه و اجتهادی حوزه تربیت به سبب افزایش شبکه‌های اجتماعی نخبگان این حوزه

یکی از مزایای فضای مجازی، توسعه شبکه‌های نخبگانی حوزه‌های مختلف، در بستر پیام‌رسان‌ها و شبکه‌های اجتماعی است. نخبگان حوزه تربیت، با ایجاد و توسعه چنین شبکه‌هایی، به هم‌رسانی و اشتراک دانش و تجربه خود در حوزه تربیت می‌پردازند. این تأثیر مثبت، بیشتر مربوط به سطح اجتماع‌سازی و امت‌سازی است.

- جلوگیری از بلوغ زودرس کودکان و نوجوانان به سبب فیلترینگ

یکی از موارد موجود در محیط حقوق فضای مجازی کشور، فیلترینگ است که باعث جلوگیری از بلوغ زودرس کودکان و نوجوانان می‌شود. این تأثیر تربیتی مثبت، در هر سه سطح انسان‌سازی، اجتماع‌سازی و امت‌سازی مؤثر است.

- عدالت و رونق آموزشی

آموزش (شامل آموزش عمومی مانند آموزش بهداشت یا آموزش فرهنگ عمومی و آموزش اختصاصی مانند آموزش برای کارکنان یک شغل خاص یا آموزش یک درس خاص)، به عنوان زیرساخت شناختی تربیت، می‌تواند به واسطه خدمات فضای مجازی، رونق پیدا کند. همچنین می‌توان به کمک فضای مجازی، حداقل‌هایی از آموزش را برای عموم به صورت رایگان فراهم کرد. بدین ترتیب فضای مجازی می‌تواند به رونق آموزش و عدالت آموزشی کمک کند. این تأثیر مثبت، بیشتر مربوط به مرحله اجتماع‌سازی است هرچند که در دو مرحله دیگر نیز تأثیرگذار است.

- ارتقاء بینش نسبت به تمدن و امت واحده در اثر افزایش ارتباطات میان فرهنگی و تعارف (هم‌شناسی) ملت‌های مسلمان در فضای مجازی

یکی از موارد موجود در محیط فرهنگی فضای مجازی، این است که فضای مجازی، بستری است که ارتباطات میان فرهنگی در آن، گسترده تر می‌شود. افزایش تعارف (هم‌شناسی) ملت‌های مسلمان به واسطه فضای مجازی، زمینه‌سازی می‌کند تا افراد بتوانند افق نگاه و فکر خود را بالاتر آورده و به مسائل در افق تمدن اسلامی نگاه کنند. این تأثیر مثبت تربیتی، مربوط به سطح امت‌سازی است.

- تقویت روحیه‌ی خلاقیت
- در محیط اقتصاد و فناوری فضای مجازی، شاهد گسترش صنایع خلاق هستیم. موضوع مهم در این دو محیط، تبدیل خلاقیت به محصول (خدمات و محتوا) است. نتیجه چنین روندی، تقویت روحیه خلاقیت در جامعه خواهد بود. این تأثیر مثبت تربیتی، بیشتر مربوط به انسان‌سازی و اجتماع‌سازی است.

- تسهیل آسیب‌شناسی و نیازسنجی تربیتی به کمک داده‌های فضای مجازی

یکی از موضوعات مهم در محیط سیاست فضای مجازی، مدیریت و حکمرانی با داده‌ها است. یعنی حکومت از طریق تحلیل داده‌ها و تحلیل شبکه، بتواند شناخت بهتری از جامعه کسب کند تا مدیریت مؤثرتری داشته باشد. بدین ترتیب، با تحلیل داده‌های شبکه‌های اجتماعی، نرم‌افزارهای مالی، نرم‌افزارهای رسانه‌ای و پیام‌رسان‌ها، می‌توان آسیب‌ها و نیازهای تربیتی جامعه را شناسایی کرد.

۲-۲-۳. تأثیرات و پیامدهای منفی تربیتی فضای مجازی در تحقق تمدن نوین

اسلامی

• کاهش یا سلب عاملیت انسان

عاملیت، یکی از موضوعات مهم تربیتی در مرحله انسان‌سازی است که سه زیرساخت شناختی، انگیزشی و اراده و اختیار دارد.^۱ برخی ویژگی‌های فضای مجازی از جمله هوشمندی این فضا، این امکان را به طراحان سیستم‌ها می‌دهد که انگیزش (امیال) و اختیار انسان‌ها را دستکاری کنند و بدین ترتیب، عاملیت در کنش‌های انسانی کمرنگ یا حتی حذف می‌شود. این تأثیر منفی تربیتی، بیشتر مربوط به مرحله انسان‌سازی است.

• کاهش مسئولیت‌پذیری به سبب گمنامی و چندهویت

یکی از ویژگی‌های فضای مجازی، گمنامی و چند هویتی است. یعنی افراد هویت منحصر بفرد نداشته و قابل شناسایی نیستند. این موضوع باعث می‌شود که افراد، مسئول کارهایی که انجام می‌دهند، نباشند. در واقع روحیه مسئولیت‌پذیری افراد بابت رفتارهایی که انجام می‌دهند، کاهش می‌یابد. این در حالی است که افراد باید در قبال اختیارهایی که دارند، مسئول باشند و مشخص باشد که هر پیام یا نظر را چه کسی منتشر کرده است. این تأثیر تربیتی منفی، بیشتر مربوط به سطح

^۱ در قسمت مفهوم تربیت در مقاله، به آن پرداخته شده است.

انسان‌سازی است.

• اضطراب اطلاعاتی

در لایه محتوای فضای مجازی، شاهد انبوهی از اطلاعات هستیم که افراد توان دیدن همه آن‌ها را ندارند و لذا احساس می‌کنند که با ندیدن همه آن، بخشی از منافعی که می‌توانستند کسب کنند را از دست داده‌اند. در این شرایط، یک تأثیر تربیتی منفی حاصل می‌شود به نام اضطراب اطلاعات یعنی احساس وفور اطلاعات و ناتوانی از دستیابی به همه آن (مهدی‌پور، ۱۳۹۶، ص ۱۲۳). این تأثیر تربیتی منفی، بیشتر مربوط به سطح انسان‌سازی است.

• سلبریتی‌ها؛ الگوهای نامطلوب تربیتی در فضای مجازی

یکی از موضوعات مهم در تربیت، الگوها هستند که در هر سه مرحله انسان‌سازی، اجتماع‌سازی و امت‌سازی نقش دارند. در فضای مجازی، سلبریتی‌ها بیشترین افرادی هستند که الگو قرار می‌گیرند. حال با توجه به ۱- ادبیات موجود پیرامون سلبریتی‌ها (از جمله اینکه هدف آن‌ها از فعالیت، کسب شهرت است) و ۲- سابقه فعالیت آن‌ها در فضای مجازی، در مجموع، الگوهای تربیتی مطلوبی به حساب نمی‌آیند.

• تقویت عقلانیت ابزاری

در گمنشافت (اجتماع)، کارها در خدمت جمع و برای وحدت جمع است اما در گزلفشافت، کارها مصلحت اندیشانه، مبتنی بر قرارداد و منطبق است؛ کنش‌های عاطفی، سنتی و ارزشی، جای خود را به کنش عقلانی مبتنی بر هدف (عقلانیت ابزاری و هدفمند) می‌دهند (برزویی و زرودی، ۱۳۹۸، صص ۱۱۹ - ۱۲۰). کلیت فضای مجازی به ویژه خدمات و پلت‌فرم‌ها و اقتصاد فضای مجازی، باعث بیشتر گزلفشافت شدن اجتماعات و تقویت همبستگی ارگانیک و عقلانیت ابزاری می‌شود. تقویت عقلانیت ابزاری، انسان، اجتماع و امت مطلوب را در پی نخواهد داشت. به

عنوان مثال، منطق حاکم بر پلت فرم‌های فضای مجازی^۱، منطق بازار (منفعت طلبی و رقابت) است که باعث گسترش این منطق در جامعه می‌شود.

• **تحدید جایگاه خانواده در تربیت**

یکی دیگر از ویژگی‌های فضای مجازی، افزایش تعامل انسان‌ها با ماشین است. این پدیده هرچند که دارای مزایای بسیاری است اما می‌تواند تأثیراتی منفی در حوزه روابط انسان‌ها در خانواده و تربیت در محیط خانواده داشته باشد و بدین ترتیب، در هر سه سطح، تأثیرگذار است. هرچه که تماس عاطفی انسان و ماشین بیشتر شود و انسان وقت بیشتری را با ماشین سپری کند، محیط خانواده که یکی از مهمترین بسترهای تربیت انسان است، ضعیف‌تر و محدودتر می‌شود.

• **تنبل شدن انسان، ایجاد روحیه حاضر و آماده‌خواری و وابستگی**

شدید او به فناوری

محیط فناوری فضای مجازی از جمله دستیارهای شخصی هوشمند، فناوری‌های تبدیل صوت به متن، سرعت بالای خدمات و... باعث تنبل شدن انسان و وابستگی شدید او به فناوری می‌شود. این تأثیر منفی تربیتی، در هر سه سطح مؤثر است.

• **غفلت آفرینی سرگرمی‌ها**

سرگرمی‌های فضای مجازی که بخشی از لایه محتوای آن به شمار می‌آیند، از جمله بازی‌ها، می‌توانند باعث غفلت انسان از امور تربیتی مربوط به خود و پیرامون شوند. این تأثیر منفی می‌تواند مربوط به هر سه سطح باشد.

• **عادی شدن روابط با نامحرم و کمرنگ شدن حیا**

روابط آزاد در فضای مجازی که مبتنی بر الگوریتم شبکه‌های اجتماعی و پیام‌رسان‌هاست، به تدریج قبح ارتباط با نامحرم را از بین می‌برد و باعث کمرنگ

^۱ ذیل خدمات فضای مجازی.

شدن حیا می‌شود. این تأثیر تربیتی منفی، به هر سه سطح مربوط می‌شود.
۳-۲-۳. تأثیرات و پیامدهای دوگانه و مشروط تربیتی فضای مجازی در تحقق تمدن نوین اسلامی

• جهت دهی تربیتی در جهت مطلوب یا نامطلوب

گاهی فعالیت‌های یک تولیدکننده و توزیع‌کننده خدمات فضای مجازی، باعث کاهش یا سلب عاملیت نمی‌شود اما او می‌تواند یک خدمت را به گونه‌ای طراحی کند که در مخاطبان آن خدمت (مثلاً یک تقویم یا دستیار هوشمند)، جهت دهی تربیتی اتفاق بیفتد. حال این جهت دهی می‌تواند در جهت مطلوب یا نامطلوب باشد که به خواست طراح خدمت بستگی دارد. همچنین می‌تواند در سطح انسان‌سازی، اجتماع‌سازی و امت‌سازی محقق شود.

• تغییر ادبیات و فرهنگ شفاهی

ایجاد تغییر سازنده یا مخرب در ادبیات و فرهنگ شفاهی جامعه و امت از طریق تولید و باز نشر شدن انواع محتوا در فضای مجازی، یکی دیگر از تأثیرات دوگانه تربیتی فضای مجازی است که در هر سه سطح انسان، اجتماع و امت تأثیر می‌گذارد. به عنوان مثال، جک‌ها و اشعاری که در فضای مجازی زاده می‌شوند و در فرهنگ شفاهی جوامع رسوخ می‌کنند، می‌توانند تأثیرات مثبت یا منفی‌ای در تربیت انسان‌ها، جوامع و امت‌ها بگذارند.

• ایجاد فضای گفتگو

فضای مجازی به ویژه پیام‌رسان‌ها و شبکه‌های اجتماعی، فضایی برای گفتگوی مردم فراهم کرده است. اگر در این فضای ایجاد شده، عقلانیت، انتقاد سالم و ادب استفاده از آزادی پرورش یابد، ایجاد این فضای گفتگو، تأثیر تربیتی مثبتی است و باعث رشد افراد می‌شود اما اگر جهالت، سیاه‌نمایی، ناامیدی و بی‌ادبی پرورش یابد، ایجاد این فضای گفتگو، تأثیر تربیتی منفی خواهد بود.

• تغییر کیفیت ارتباطات اجتماعی

یکی از ویژگی‌های فضای مجازی این است که تعاملات انسان‌ها با یکدیگر افزایش می‌یابد. این ویژگی باعث ایجاد تغییرات مثبت و منفی در ارتباطات اجتماعی می‌شود که بیشتر در سطوح اجتماع و امت تأثیرگذار است.

گسترش ارتباطات اجتماعی، مشروط به اینکه ارتباطات گسترش یافته، عمیق و حقیقی باشد، باعث باخبر شدن انسان‌ها از یکدیگر و کمک و همکاری شود، باعث کاهش «فردیت» و «انزوای اجتماعی» شود، تأثیرات مثبت تربیتی دارد. اما افزایش ارتباطات، در صورتی که این ارتباطات گسترش یافته، سطحی و غیر حقیقی باشد (مثلاً استراتژیک شدن کنش ارتباطی نه ارتباطی بودن کنش ارتباطی)، باعث کم‌رنگ شدن ارتباطات چهره‌به‌چهره شود، باعث اتمیزه شدن و افزایش «انزوای اجتماعی» شود یا باعث کاهش تماس و عاطفه انسانی شود، و یا انسان را از سایر کارهای مهم غافل کند، تأثیرات منفی تربیتی دارد.

نتیجه‌گیری

در جدول زیر، تأثیرات و پیامدهای تربیتی فضای مجازی در تحقق تمدن نوین اسلامی که در این مقاله شناسایی شده‌اند، جمع‌بندی شده است. همچنین در جدول جمع‌بندی زیر، علامت (-) نشان‌دهنده تأثیر منفی تربیتی فضای مجازی و علامت (+) نشان‌دهنده تأثیر مثبت تربیتی فضای مجازی است. اگر پرانتز و علامت منفی و مثبت وجود نداشت، یعنی این تأثیر، دوگانه یا مشروط است (هم می‌تواند مثبت و هم می‌تواند منفی باشد).

جدول (۲). جمع‌بندی تأثیرات و پیامدهای تربیتی فضای مجازی در تحقق تمدن نوین

اسلامی

امت‌سازی	اجتماع‌سازی	انسان‌سازی		
		کاهش یا سلب عاملیت (-)	هوشمندی	ویژگی‌های فضای مجازی
		افزایش کارآمدی فرایند تربیت و تبلیغ دین (+)	فرامکانی و فرازمانی	
	تغییر کیفیت ارتباطات اجتماعی		افزایش تعاملات انسان‌ها با یکدیگر (گسترش ارتباطات اجتماعی)	
		تحدید جایگاه خانواده در تربیت (-)	افزایش تعاملات انسان‌ها با ماشین	
		کاهش مسئولیت‌پذیری در قبال رفتارهای خود (-)	گمنامی و چند هویتی	
			و ...	
		تنوع و جذابیت محتوای تربیتی (+)	محتوا	ساختار فضای مجازی
		اضطراب اطلاعاتی (-)		
		تسهیل اشتراک دیدگاه‌های عالمانه و اجتهادی حوزه تربیت به سبب افزایش شبکه‌های اجتماعی نخبگان این حوزه در پیام‌رسان‌ها و شبکه‌های اجتماعی (+)		
	ایجاد فضای گفتگو در پیام‌رسان‌ها و شبکه‌های اجتماعی			
		عادی شدن روابط با نامحرم و کمرنگ شدن حیا به سبب الگوریتم روابط آزاد در شبکه‌های		

اجتماعی و پیام‌رسان‌ها (-)			خدمات	
تغییر ادبیات و فرهنگ شفاهی جامعه و امت				
غفلت آفرینی سرگرمی‌های فضای مجازی (-)				
عدالت	آموزشی و		زیرساخت	
روثق	آموزش (+)			
تقویت عقلانیت ابزاری (-)				
جهت دهی تربیتی در جهت مطلوب یا نامطلوب مطابق خواست تولیدکننده خدمت			تولیدکنندگان خدمات	کنشگری فضای مجازی
سلبریتی‌ها؛ الگوهای نامطلوب تربیتی در فضای مجازی (-)			سلبریتی‌ها (ذیل) بازیگران (مدنی)	
تقویت عقلانیت ابزاری (-)			اقتصاد فضای مجازی	محیط درونی فضای مجازی
تقویت روحیه‌ی اخلاقی (+)			فناوری فضای مجازی	
تنبل شدن انسان، ایجاد روحیه حاضر و آماده‌خواری و وابستگی شدید او به فناوری (-)			حقوق فضای مجازی	
جلوگیری از بلوغ زودرس کودکان و نوجوانان به سبب فیلترینگ (+)			فرهنگ فضای	
ارتقاء بینش				
نسبت به				

<p>تمدن و امت واحده در اثر افزایش ارتباطات میان فرهنگی و تعارف (هم‌شناسی) ملت‌های مسلمان در فضای مجازی (+)</p>			<p>مجازی</p>		
	<p>تسهیل آسیب‌شناسی و نیازسنجی تربیتی به کمک داده‌های فضای مجازی (تسهیل مدیریت و حکمرانی جامعه با داده‌ها) (+)</p>		<p>سیاست فضای مجازی</p>		

علاوه بر جدول بالا، می‌توان تأثیرات و پیامدهای شناسایی شده را به صورت دیگری نیز جمع‌بندی کرد. در جدول زیر، تأثیرات مثبت، منفی و دوگانه از یکدیگر تفکیک شده‌اند:
 جدول (۴). جمع‌بندی تأثیرات و پیامدهای تربیتی فضای مجازی در تحقق تمدن نوین اسلامی

تأثیرات و پیامدهای تربیتی فضای مجازی در تحقق تمدن نوین اسلامی	
نوع تأثیر و پیامد	عنوان تأثیر و پیامد
تأثیرات مثبت	افزایش کارآمدی فرایند تربیت و تبلیغ دین
	تنوع و جذابیت محتوای تربیتی
	تسهیل اشتراک دیدگاه‌های عالمانه و اجتهادی حوزه تربیت به سبب افزایش شبکه‌های اجتماعی
	نخبگان این حوزه در پیام‌رسان‌ها و شبکه‌های اجتماعی
	عدالت آموزشی و رونق آموزش (مثلا دانشگاه مجازی)
	تقویت روحیه‌ی خلاقیت (به سبب نقش محوری خلاقیت در اقتصاد فضای مجازی)
	جلوگیری از بلوغ زودرس کودکان و نوجوانان به سبب فیلترینگ
	ارتقاء بینش نسبت به تمدن و امت واحده در اثر افزایش ارتباطات میان فرهنگی و تعارف (هم‌شناسی) ملت‌های مسلمان در فضای مجازی
تأثیرات و پیامدهای منفی	تسهیل آسیب‌شناسی و نیازسنجی تربیتی به کمک داده‌های فضای مجازی (تسهیل مدیریت و حکمرانی جامعه با داده‌ها)
	کاهش یا سلب عاملیت (به سبب دستکاری زیرساخت‌های انگیزشی، شناختی و اختیار انسان توسط خدمات هوشمند سیستم‌ها مطابق میل طراح خدمات)
	تحدید جایگاه خانواده در تربیت (به سبب افزایش تعاملات عاطفی انسان‌ها با ماشین)
	کاهش مسئولیت‌پذیری در قبال رفتارهای خود (به سبب گمنامی در فضای مجازی)
	اضطراب اطلاعاتی
	عادی شدن روابط با نامحرم و کمرنگ شدن حیا به سبب الگوریتم روابط آزاد در شبکه‌های اجتماعی و پیام‌رسان‌ها
	غفلت آفرینی سرگرمی‌های فضای مجازی
	تقویت عقلانیت ابزاری در افراد و جامعه (به سبب حاکم بودن این عقلانیت بر اقتصاد و خدمات فضای مجازی)

سلبریتی ها؛ الگوهای نامطلوب تربیتی در فضای مجازی	مشرط فصلنامه‌های دوگانه و ژورنال
تنبل شدن انسان، ایجاد روحیه حاضر و آماده خواری و وابستگی شدید او به فناوری	
تغییر کیفیت ارتباطات اجتماعی	
ایجاد فضای گفتگو در پیام‌رسان‌ها و شبکه‌های اجتماعی	
تغییر ادبیات و فرهنگ شفاهی جامعه و امت	
جهت دهی تربیتی در جهت مطلوب یا نامطلوب مطابق خواست تولیدکننده خدمت	

یادداشت‌ها

۱. مالک بن نبی را عموماً در زمره جریان اصلاح‌طلبی جدید اسلامی و ادامه‌دهنده راه سید جمال و عبده به شمار آورده‌اند. موضوع محوری آثار وی مسئله «تمدن» است؛ از این رو همه آثارش با عناوین گوناگون را تحت یک عنوان کلی، یعنی «مشکلات الحضارة» قرار می‌دهد. از جمله آثار وی می‌توان به الظاهرة القرآنیة، شروط النهضة، مشکله الثقافه، میلاد مجتمع، مشکله الافکار فی عالم الاسلامی و تأملات اشاره نمود (الویری، ۱۴۳۴ق).

۲. سید قطب معتقد بود اسلام، مساوی با تمدن است و جدای از آن نیست. وی کتابی تحت عنوان نحو مجتمع اسلامی متحضر، «به سوی جامعه اسلامی متمدن» نوشت، اما پس از مدتی کلمه متحضر را از عنوان آن حذف نمود و دلیل آن را این‌گونه عنوان نمود که جامعه اسلامی بذاته متمدن است، لذا نیازی به ذکر این قید وجود ندارد (الویری و مهدی نژاد، ۱۳۹۲).

۳. [راه برافراختن پرچم تمدن نوین اسلامی چیست؟] راهش تربیت نسلی است با یک خصوصیات‌ی که آن خصوصیات اینها است؛ یک نسلی باید به وجود بیاید شجاع، باسواد، متدین، دارای ابتکار، پیش‌گام، خودباور، غیور؛ ... چنین نسلی لازم داریم. بایستی ایمان داشته باشد، سواد داشته باشد، غیرت داشته باشد، شجاعت داشته باشد، خودباوری داشته باشد، انگیزه‌ی کافی برای حرکت داشته باشد، توان جسمی و فکری حرکت داشته باشد، هدف را در نظر بگیرد، چشم را به اهداف دور متوجه بکند و به تعبیر امیرالمؤمنین «أَعْرِ اللهُ جُمَّمُتَكَ»؛ (۱) زندگی خودش و وجود خودش را بگذارد در راه این هدف و با جدیت حرکت کند؛ در یک کلمه یعنی یک موجود انقلابی؛ معنای انقلابی این است. ... ما یک چنین نسلی لازم داریم. این نسل، نسل جوان ما است. سرمایه‌ی این حرکت، این نسل است و موتور محرکه‌ی این حرکت هم نخبگان جوانند؛ نخبگان این جوری هستند. شماها موتور محرکید. اگر شما خوب کار کردید، این نسل جوان در همین جهتی که عرض کردم، حرکت خواهد کرد. علت اینکه بنده به نخبگان اهمیت می‌دهم و وجود آنها را قدر می‌دانم اینها است. نخبه ارزش دارد. (۲۸ مهر ۱۳۹۵، بیانات در دیدار نخبگان علمی جوان).

مانند خواست و اراده مردم زیرا تا زمانی که مردم شرایط موجود را به خوبی درک نکنند و آمادگی رهایی از چنین وضعی را نداشته باشند، ساخت تمدن ممکن نخواهد بود.

کتابنامه

- امامی، سید مجید (۱۳۹۶). «مبانی مفهومی پیامدپژوهی»، پیوست فرهنگی: از مفهوم تا روش، سید مجید امامی، تهران: دانشگاه امام صادق علیه السلام، صص ۷۱-۸۵.
- الویری، محسن (۱۴۳۴ق). «فکره المهدویه و الحضاره الاسلامیه الجدیده»، مجموعه مقالات مؤتمر الامام المهدی ۴ و مستقبل العالم (کنگره امام مهدی ۴ و آینده جهان)، نجف: مجمع اهل البيت عليهم السلام.
- الویری، محسن؛ مهدی نژاد، سیدرضا (۱۳۹۲). «رابطه دین و تمدن در اندیشه مالک بن نبی»، فصلنامه تاریخ و تمدن اسلامی، سال نهم، شماره ۱۸، صص ۱۶۳-۱۹۱.
- بابایی، حبیب الله (۱۳۹۳). کاوش‌های نظری در الهیات و تمدن. قم: پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی.
- بابایی، محمد (۱۳۹۶). «تمدن نوین اسلامی بر بستر رسانه تمدنی گذار از رسانه‌های دولت محور»، فصلنامه علوم خبری، شماره ۲۴، صص ۸۹-۱۳۰.
- باقری، خسرو (۱۳۹۵). «تعلیم و تربیت اسلامی و دانش فرهنگ و ارتباطات»، گفتارهایی در فرهنگ و ارتباطات اسلامی، جلد ۲، ناصر باهنر و دیگران، تهران: انتشارات دانشگاه امام صادق (علیه السلام).
- باقری، خسرو (۱۳۹۸). تدریس در کلاس دکتری فرهنگ و ارتباطات دانشگاه امام صادق علیه السلام با موضوع تعلیم و تربیت اسلامی.
- برزویی، محمدرضا، زرودی، علی (۱۳۹۸). «تأثیر فضای مجازی بر ایثار اجتماعی» در برزویی، محمدرضا؛ شهرکی پور، حسن، دریاچه‌ای مفهومی به ایثار اجتماعی، تهران: انتشارات دانشگاه امام صادق علیه السلام.
- توسلی، طیبه (۱۳۹۲). «تربیت دینی، تربیت زمینه‌ساز، تربیت سکولار»، فصلنامه مشرق موعود، شماره ۲۶، صص ۱۴۳-۱۶۴.

جمشیدی‌راد، محمدصادق؛ ادیب بهروز، محسن (۱۳۹۸). «الزامات و بایسته‌های تحقق تمدن نوین اسلامی بر مبنای سیره سیاسی پیامبر (ص)»، سیاست متعالیه، شماره ۲۴، صص ۱۰۱-۱۱۸.

[آیت الله] حائری شیرازی، محی‌الدین (۱۳۹۷). تربیت دینی کودک، قم: دفتر نشر معارف. سند «الزامات حاکم بر اینترنت اشیا در شبکه ملی اطلاعات» مصوب جلسه ۵۳ شورای عالی فضای مجازی مورخ ۳۰ مهر ۱۳۹۷.

شکرخواه، یونس (۱۳۹۰). *واژه نامه ارتباطات*، تهران: سروش. عارفی، اسماعیل (۱۳۹۷). «زمینه‌های تحقق تمدن نوین اسلامی در جامعه اسلامی از منظر مقام معظم رهبری»، *پانزده خرداد*، شماره ۵۵، صص ۴۹-۶۸.

فرزانه، محمدباقر؛ خیاط، علی؛ صفریور، هادی (۱۳۹۷). «تبیین عوامل ایجاد تمدن نوین اسلامی از دیدگاه مقام معظم رهبری»، *پژوهش‌های اجتماعی اسلامی*، شماره ۱۱۸، صص ۱۷۷-۲۰۵.

فیروزآبادی، سید ابوالحسن (۱۳۹۶). *فضای مجازی، اجتماع و فرهنگ*، تهران: شرکت انتشارات علمی و فرهنگی.

گرجی، اطهر (۱۳۹۴). «ظرفیت تمدن‌سازی گفتمان انقلاب اسلامی»، *چهارمین کنفرانس الگوی اسلامی ایرانی پیشرفت*.

مهدی پور، فرشاد (۱۳۹۶). *ما و مسائل فضای مجازی*. تهران: سروش. میرزامحمدی، محمدحسن؛ رسولی، رحیمه (۱۳۸۹). «تربیت ولایی؛ اصلی ترین مبنای تربیت دینی»، *اسلام و پژوهش‌های تربیتی*، شماره ۱، صص ۷-۴۵.

وجدانی، فاطمه (۱۳۹۸). «بررسی نسبت میان «فلسفه تعلیم و تربیت» با تمدن نوین اسلامی و تبیین فلسفه تربیتی مطلوب براساس دیدگاه مقام معظم رهبری»، *آینه معرفت*، شماره ۵۹، صص ۱۲۹-۱۵۲.

وبسایت انتشارات صدرا (تعریف انسان کامل از شهید مطهری^(ره))

<http://motahari.org/index.aspx?pageid=127&newsview=58>.

وبسایت دفتر حفظ و نشر آثار آیت الله خامنه‌ای

[http://farsi.khamenei.ir/news-content?id=32895.](http://farsi.khamenei.ir/news-content?id=32895)

[http://farsi.khamenei.ir/speech-content?id=21252.](http://farsi.khamenei.ir/speech-content?id=21252)

[http://farsi.khamenei.ir/photo-album?id=44710.](http://farsi.khamenei.ir/photo-album?id=44710)

[http://farsi.khamenei.ir/photo-album?id=23539.](http://farsi.khamenei.ir/photo-album?id=23539)

[http://farsi.khamenei.ir/newspart-index?tid=2634#60604.](http://farsi.khamenei.ir/newspart-index?tid=2634#60604)